

Zelfs de woorden weten niet meer wat te zeggen. Afrikaanse schrijvers over de Rwandese genocide (1994-2004)

Christa Stevens

'De taal is niet in staat om de wereld en alle schaamteloosheid te benoemen,' schreef Abdourahman Waberi, schrijver uit Djibouti, naar aanleiding van de Rwandese genocide. Op 7 april begon de herdenking van de gebeurtenissen tien jaar geleden, toen er in Rwanda in een periode van honderd dagen 800.000 tot 1.000.000 mensen werden vermoord op een totale bevolking van acht miljoen, voornamelijk Tutsi's en zogenoemde 'gematigde Hutu's'. Hoewel even 'onzegbaar', is er over deze volkenmoord vergeleken met de Shoah relatief snel literair werk verschenen.

Tien jaar geleden waren ze een tijdlang dagelijks op televisie te zien: Rwandezen, extremistische Hutu's, die met hakmessen en knuppels hun landgenoten afslachtten. De gruwelbeelden werden weldra gevolgd door die van desolate stromen vluchtelingen, Tutsi-overlevenden én hun beulen, die een veilig heenkomen zochten. Als na drie maanden een einde wordt gemaakt aan de genocide, raakt Rwanda langzaam weer uit beeld, hoewel niet helemaal. Buitenlandse journalisten publiceren hun reportages, Afrika-experts gaan in artikelen en boeken in op de achtergrond van de bloedbaden of belichten de desastreuse rol die Frankrijk en de VN in het gebeuren speelden. Een enkele Rwandese, Yolande Mukagasana, geeft haar persoonlijke relaas in boeken met veelzeggende titels als *De dood wil mij niet* (1998) en *Niet bang zijn om te weten. Het aangrijpende dagboek van een Tutsivrouw* (2000). Opvallend is het algemene zwijgen waar de internationale Afrikaanse gemeenschap zich aanvankelijk in hulde. De Nigeriaanse Nobelprijswinnaar Wole Soyinka is de enige Afrikaanse intellectueel die direct in mei 1994 zijn stem liet horen: 'Iedereen heeft zich het lot van de gorilla's in Rwanda aangetrokken. Maar een slachting laten we doorgaan. Vandaag de dag moeten we spreken over de uitroeiing van mensen. Over een bedreigde soort, de Tutsi's. Zuid-Afrika is onze droom [Mandela werd in dezelfde periode beëdigd, CS], Rwanda onze nachtmerrie.' Een jaar later brengt een andere Afrikaanse Nobelprijswinnaar, aartsbisschop Desmond Tutu, een bezoek aan Rwanda. Hij verklaart dat hij gekomen is 'als Afrikaan [...], als iemand die, of hij wil of niet, deelt in de schaamte, de schande, in de tekortkomingen van Afrika.'

Voor Tutu, en wellicht ook voor Soyinka, vormt de kwestie Rwanda duidelijk een *Afrikaans* probleem in plaats van een misdaad die door Rwandezen aan Rwandezen is begaan. Het afropessimisme dat blijkbaar ook binnen de Afrikaanse intelligentsia heerst, rangschikt de genocide in het rijtje burgeroorlogen, dictaturen en hondersnoden die het continent sinds jaar en dag teisteren. Het gevaar van een dergelijke visie is duidelijk: als de Rwandese genocide uitsluitend wordt gezien als een Afrikaanse schande in plaats van een die de hele mensheid aangaat, wordt niet alleen de specificiteit van deze genocide miskend, maar ook het specifiek 'onzegbare' ervan: de massaliteit van de slachtingen, de wreedheid waarmee ze werden uitgevoerd, de ogenschijnlijke bereidheid waarmee dorpingen hun burens, echtgenoten hun vrouwen, ouders hun kinderen vermoordden. De Rwandese genocide dreigt hiermee het lot te ondergaan dat bij elke genocide op de loer ligt: dat ze genegeerd en uiteindelijk vergeten wordt.

Onzegbaar

'Na een oorlog hebben de burgeroverlevenden grote behoefte om te getuigen; na een genocide daarentegen verlangen de overlevenden erg naar stilte,' schrijft de Franse oorlogscorrespondent Jean Hatzfeld in *Dans le nu de la vie* ('In de naaktheid van het leven'), zijn in 2000 gepubliceerde bundel gesprekken met overlevenden van de Rwanda-genocide. Voor overlevenden van deze genocide is deze behoefte te zwijgen des te sterker, omdat zij niet alleen met hun eigen traumatische ervaringen verder moeten zien te leven, maar ook met de moordenaars van hun familieleden. Dit algemene zwijgen, gekoppeld aan het introverte karakter van de Rwandese volksaard, maakt dat directe getuigenissen zoals die van genoemde Yolande Mukagasana hoogst uitzonderlijk zijn. Overlevenden-getuigen van de joodse genocide als Primo Levi en Elie Wiesel leren ons bovendien dat zulke getuigenissen ook op een andere manier uitzonderlijk zijn: 'Wij, de overlevenden, zijn niet de echte getuigen. [...] Wij, de overlevenden, vormen niet alleen een kleine minderheid, maar ook een anormale: wij zijn degenen die, dankzij plichtsverzuim, handigheid of geluk, de bodem niet hebben gezien' (Levi); 'Degenen die deze ervaring niet hebben meegemaakt zullen nooit spreken, niet echt, niet helemaal. Het verleden behoort anderen toe' (Wiesel). Deze 'feitelijke' onmogelijkheid om 'alles' of 'de waarheid' te zeggen over 'Auschwitz', maar ook ons aller onmacht het absolute kwaad te begrijpen of de Nacht van de Shoah in taal te vervatten, maakt dat van 'Auschwitz' altijd is gezegd dat het 'onzegbaar' is – en zo ook dient te blijven. Pogingen van auteurs en vooral van filmmakers om de Holocaust desondanks via fictie zegbaar, zichtbaar en aanschouwelijk te maken is altijd op veel kritiek gestuit; denk bijvoorbeeld aan de polemiek die Benigni's *La vita è bella* een paar jaar geleden nog opwierp, of de reacties op Spielbergs *Schindler's List* en Gerald Greenes televisieserie *Holocaust*. Voor de Rwandese genocide lijkt deze symbolische onmogelijkheid veel minder te gelden. Binnen zes jaar na de genocide zagen verschillende kunstprojecten het licht, zoals 'De tuin van de herinnering' van de Zuid-Afrikaan Bruce Clark en het reizende genocide-monument (300 sculpturen) van de Ghanees Kofi Setordji, en verscheen een tiental literaire werken – romans, theaterstukken en een enkele poëziebundel. Op de Canadees Gil Courtemanche na (*Een zondag aan het zwembad van Kigali*, 2000) zijn alle kunstenaars en auteurs Afrikanen, waarmee aan het Afrikaanse zwijgen een einde is gekomen.

Schrijven om niet te vergeten

Enkele jaren na de genocide vat de Tsjadiër Nocky Djedanoum, organisator van het jaarlijkse festival *Fest'Africa* in Lille, het plan op om met een aantal Afrikaanse auteurs een paar maanden naar Rwanda te gaan. Doel is om met een gezamenlijk schrijfproject Rwanda onder de publieke aandacht te brengen en om Rwandezers te helpen hun verschrikkelijke ervaringen te uiten en hun doden te herdenken. Vanwege deze laatste doelstelling kunnen de teksten, die inmiddels zijn gepubliceerd, worden beschouwd als een typisch Afrikaanse vorm van rouwverwerking. Van oudsher immers begeleiden verhalen, zang en dans de overledene op weg naar zijn laatste rustplaats. Maar kan literatuur een grafmonument vormen, of liever gezegd een tombe vervangen, zeker als

in Rwanda zelf de doden onbegraven blijven liggen, als bewijs en als monument?

De auteurs die in 1998 naar Kigali vertrekken, zijn, naast Djedanoum zelf, de twee in ballingschap levende Rwandezes Vénuste Kayimahe en Jean-Marie Rurangwa; Boubacar Boris Diop (Senegal), Monique Ilboudo (Burkina Faso), Koulsy Lamko (Tsjaad), Tierno Monémbo (Guinee), Meja Mwangi (Kenia), Véronique Tadjo (Ivoorkust) en Abdourahman Waberi (Djibouti). Twee jaar later verschijnen hun boeken, die zeer verschillende 'vertalingen' van de historische werkelijkheid van de genocide geven. Koulsy Lamko kiest in *La phalène des collines* ('De nachtvlinder van de heuvels') regelrecht voor de magie en de symboliek: een nachtvlinder die de ziel van een vermoorde koningin en tevens de vertelster is, is blijvend op zoek naar een rustplaats om te kunnen sterven. Boubacar Boris Diop geeft in *Murambi* aan de hand van verschillende levensverhalen een historische reconstructie van de gebeurtenissen. Centraal staat de geschiedenis van Cornelius, die tijdens eerdere slachtingen zijn vaderland is ontvlucht en na 1994 terugkeert. Daar komt hij erachter dat zijn vader verantwoordelijk is voor het bloedbad in de Technische School van Murambi, waar zich op zijn instigatie duizenden Tutsi's - inclusief zijn eigen vrouw en kinderen - hebben verschanst. Tierno Monémbo interesseert zich in *L'ainé des orphelins* ('De oudste van de weeskinderen') vooral voor de gevolgen van de genocide voor jongeren. Zijn boek is het relaas van de jonge Faustin die de bloedbaden van Nyamata heeft overleefd, maar als aan zijn lot overgelaten zwerfjongere ten onder gaat aan de sociale wanorde die in de jaren daarop heerst.

De geknevelde vrouw

De verschillende titels laten zien dat de fascinatie van de auteurs in de eerste plaats bij de vele, anonieme doden ligt: *Moisson de crânes* ('Schedelooft') heet het bij Waberi, *Murambi, le livre des ossements* ('Murambi, het boek der beenderen') bij Diop, terwijl Djedanoums dichtbundel *Nyamirambo* - evenals Diops *Murambi* - verwijst naar een plaats waar een grote slachting heeft plaatsgevonden.

Een van de genocideslachtoffers is Theresa Mukandori, een vrouw wier stoffelijk overschot in de kerk van Nyamata ligt, waar zij met 35.000 anderen is vermoord. In tegenstelling tot de meesten van haar lotgenoten is Theresa's identiteit bekend, omdat haar lichaam in het massagraf waar ze lag, bijzonder goed bewaard is gebleven. Deze vrouw wordt door meerdere auteurs opgevoerd, niet in de laatste plaats vanwege een gruwelijk detail: haar vagina was doorboord door een staak, iets dat wijst op het specifieke lot van vrouwen tijdens de genocide. De verbeelding van deze vrouw in diverse romans laat goed zien welke doelstellingen de auteurs met hun genocideromans hebben nagestreefd, en met welke specifieke problemen zij worstelen.

In *Murambi* geeft Diop Theresa een korte rol onder haar eigen naam, als vriendin van een van zijn hoofdpersonages, Jessica. Diop herdenkt hoe Theresa, met honderden anderen, veiligheid gaat zoeken in de kerk, terwijl Jessica beter weet: 'De soldaten met wie ik Kigali ben binnengegaan, hebben gehoord dat de toekomstige slachtoffers worden aangespoord om zich in kerken te verschansen om ze daar te kunnen liquideren. Maar ik kan Theresa niets anders aanbieden.' Als Diop Theresa haar onafwendbaar noodlot

tegemoet laat gaan, geeft hij stem en gestalte aan de vele anonieme Rwandezinnen die hetzelfde is overkomen.

Dezelfde Theresa heeft model gestaan voor Lamko's hoofdpersoonage in *La Phalène des collines*. De nachtvlinder uit de titel, tevens hoofdpersoonage, is de ziel van een vrouw die op dezelfde manier als Theresa is verkracht, verminkt en vermoord. Lamko laat deze vrouw een koningin zijn en haar verkrachter en moordenaar een priester. Het geweld dat zich tussen hen afspeelt staat duidelijk symbool voor Rwanda's 'verkrachting' door de katholieke kerk, die er mede toe heeft bijgedragen dat het verschil tussen Hutu's en Tutsi's, dat oorspronkelijk vooral een verschil in sociale klasse was, werd geëtniseerd en gedemoniseerd, met alle gevolgen van dien.

Véronique Tadjo voert de Rwandese eveneens op in *L'ombre d'Imana*.

Voyages jusqu'au bout du Rwanda ('De schaduw van Imana. Reis naar het einde van Rwanda'). In een vrij droge, zakelijke beschrijving van de kerk van Nyamata wordt Theresa Mukandori geïntroduceerd als 'de geknevelde vrouw':

De kerk van Nyamata
genocideplek, ± 35.000 doden

De geknevelde vrouw
Mukandori. Vijfentwintig jaar. In 1997 opgegraven.
Woonplaats: centrum van Nyamata
Getrouwd.
Kind?

Hoewel Tadjo probeert de menselijkheid van deze vrouw te benoemen door haar een woonplaats en een soort sociale context te geven, kan de schrijfster er verder alleen maar aan toevoegen dat zij daar als voorbeeld ligt, 'opgegraven uit het gat waarin ze met de andere lichamen was gevallen. Tontoongesteld opdat niemand zal vergeten. Een genocidemummie.' Tadjo's onvermogen is tekenend voor een centraal probleem bij de verbeelding van de Rwandese genocide: de – letterlijk – onvoorstelbare wreedheid waarmee de bloedbaden gepaard gingen, gepaard aan de overmediatisering van de gebeurtenissen zelf, het feit dat de moorden via de televisie voor ons aller ogen plaatsvonden en daardoor, in al hun fascinerende afschuwwekkendheid, bijna 'gewoon' werden, gebanaliseerd door hun massaliteit en repetitieve karakter. Vandaag vormen de tentoongestelde opgegraven lichamen en de opgestapelde beenderen en schedels een nieuwe factor die bijdraagt aan de anonymisering van de verschrikking en het ondergane leed. Ook Theresa ondergaat uiteindelijk hetzelfde lot, zoals Tierno Monémbo uiteindelijk in *L'ainé des orphelins* suggereert: zij is volgens hem voorgoed verloren gegaan toen 'het beeld van de gespietste mummie over de hele wereld is gegaan'.

Essentiële broosheid

Tegenover het visuele geweld van de media zijn de vermogens van literatuur precair. Toch is het vertellen van verhalen, het neerzetten van personages met een eigen geschiedenis, met hun verlangens en tekortkomingen, de enige mogelijkheid om de anonieme beenderen van Rwanda hun menselijke gedaante terug te geven. En net zoals Rwandezinnen tien jaar na de genocide wordt gevraagd hun verhaal te vertellen en zo het rouwproces mogelijk te

maken, zo kan literatuur, als een monument dat blijft en dat door steeds nieuwe generaties gelezen kan worden, tegen de afstand en de emotieloosheid van de televisiebeelden in, Rwanda zijn doden teruggeven en een collectieve herinnering mogelijk maken.

Desondanks tonen de schrijvers zich regelmatig bezorgd over wat taal vermag en wat taal kan uitrichten. Het probleem dat juist deze 'genocideliteratuur' aanroert, is dat wat aan ongekende en ongelooflijke feiten verteld kan worden, niet altijd in woorden en beelden verrat kan worden. Zoals Diop schrijft: 'Het is allemaal absoluut ongelooflijk. Zelfs de woorden kunnen er niet meer tegen. Zelfs de woorden weten niet meer wat te zeggen.' Waberi stelt vast dat 'de taal niet in staat is om de wereld en alle schaamteloosheid te benoemen.' Tegelijkertijd is het ook de taal geweest die de genocide mogelijk heeft gemaakt, gezien de rol van radiozenders als Radio Mille Collines en van allerlei racistische vertogen, waaronder die van vooraanstaande Rwandese academici, die Tutsi's onder andere stelselmatig afdeden als 'kakerlakken' en 'slangen' – eveneens een belangrijk thema dat meerdere auteurs aansnijden.

Waberi stelt bijvoorbeeld de zogenaamde 'Hamitische mythe' krachtig aan de orde in een kort verhaal. Volgens deze mythe zouden de Tutsi's, als nakomelingen van de stam van Cham, zich vanuit Ethiopië later in Rwanda gevestigd hebben dan Hutu's, die Bantoe zouden zijn. Waberi's verhaal begint als volgt:

Stel je onze groene en pure heuvels uit de tijd van de schepping voor, ver voor de vervuiling die de runderen veroorzaakten [Tutsi's zijn veehouders, CS], ver voor de lyrische, droge zang van de kruisboog, de vrouwen met hun lange benen en hun hoge kapsels die met dicht opeengepakte groepen de kale en witgloeiende heuvels van Abessynië afzakten. Ze namen toen al de ziekten van het verdroogde land mee. Broeders van de hak [Hutu's zijn landbouwers, CS], stel je de angst en de verbijstering van onze rechtschapen boeren voor die deze horden de heuvels af zagen lopen, strijders voorop, vrouwen en massa's kinderen achter de kuddes. Echte stortvloed, onstuimige golven, een echte zondvloed zoals uit de tijd van Noach.

Tadjo heeft het zelfs aangedurfd een pamflet van de 'Hutu Power' op te nemen:

Hutu Power: De Tien Geboden van de Hutu's

1) Elke Hutu moet weten dat een Tutsivrouw, waar ze ook is, in het belang van haar etnische groep werkt. Daarom beschouwen wij als een verrader iedere Hutu die:

- een Tutsivrouw huwt,
- vriendschapsrelaties heeft met een Tutsivrouw,
- een Tutsivrouw aanneemt als secretaresse.

2) Elke Hutu moet weten dat onze Hutudochters beter en plichtsgetrouwer zijn in hun rol als vrouw, echtgenote en moeder. Zijn ze niet mooi, goede secretaresses en eerlijker?

3) ...

De taal heeft in Rwanda het onmenselijke gediend, maar moet weer worden aangewend voor de menselijkheid. Bijvoorbeeld om ons eraan te herinneren dat elke samenleving 'een essentiële broosheid' (Diop) kent, of dat op elk moment onze 'menselijkheid in gevaar' kan zijn (Tadjo). Het Afrikaanse schrijversproject sluit hier aan bij wat Primo Levi zei. Deze overlevende die wist dat hij de nacht van het Lager nooit helemaal kon verwoorden, schreef in 1958 dat 'als er een ding zeker is in deze wereld, dat dit ons geen tweede keer zal overkomen.' In 1986 stelt hij echter: 'het is gebeurd en kan dus weer gebeuren: dat is de kern van wat we te zeggen hebben.' Dat is helaas ook wat de Rwanda-auteurs lijken te verwoorden.

Christa Stevens is literatuurwetenschapper, gespecialiseerd in Franstalige Afrikaanse literatuur. De vertalingen in dit stuk zijn van haar hand.

Titels van het Rwanda-project :

Boubacar Boris Diop, *Murambi, le livre des ossements* (roman), Parijs, Stock, 2000.
Nocky Djedanoum, *Nyamirambo!* (gedichten), Bamako, Le Figuier/Lille, Fest'Africa Editions, 2000.
Monique Ilboudo, *Murekatete* (roman), Bamako, Le Figuier/Lille, Fest'Africa Editions, 2000.
Koulsy Lamko, *La phalène des collines* (roman), Kigali, Kuljaama, 2000/Parijs, Le Serpent à plumes, 2002.
Tierno Monénembo, *L'aîné des orphelins* (roman), Parijs, Seuil, 2000.
Meja Mwangi, *Great Sadness* (niet gepubliceerd).
Jean-Marie Vianney Rurangwa, *Le génocide des Tutsi expliqué à un étranger* (essai), Bamako, Le Figuier/Lille, Fest'Africa Editions, 2000.
Véronique Tadjo, *L'ombre d'Imana. Voyage jusqu'au bout du Rwanda* (kroniek en novellen), Parijs, Actes Sud, 2000.
Abdourahman Ali Waberi, *Textes pour le Rwanda* (essays en novellen), Parijs, Le Serpent à plumes, 2000.

Onafhankelijk van het gezamenlijke Rwanda-project schreef de Oegandese Goretta Kyomuhendo de roman *Secrets No More* over een Rwandese vluchteling (Kampala, Femrite Publications, 1999).

Over het genocide-monument van de Ghanese beeldhouwer Kofi Setordji is een web-tentoonstelling en een documentaire gemaakt door (de Nederlandse) Stichting Africaserver: www.africaserver.nl/genocide.

Uit: Roodkoper, 9de jaargang, nummer 1 – lente 2004